Indian Streams Research Journal
Vol -1 , ISSUE –12, Jan – 2012
ISSN:- 2230-7850 Available online at www.isrj.net

ORIGINAL ARTICLE

म. गांधीचे अहिंसाविषयक विचार

एस. एन. सलवदे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख , वालचंद कॉलेज ऑफ आर्टस् , ॲण्ड सायन्स, सोलापूर.

सारांश :-

सध्या जगामध्ये राष्ट्रा-राष्ट्रामध्ये आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये आणि देशांतर्गत कारभारामध्ये लोका-लोकामध्ये व्देष वाढलेला आहे. धार्मिक, भाषिक व्देष हिंसाचार होत आहेत. हिंसेचा अवलंब मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. त्यामुळे संपूर्ण मानवी जीवन असुरक्षित बनलेले आहे. यातून मार्ग काढण्यासाठी म. गांधींनी अहिंसाविषयक जे विचार मांडलेले आहेत की जे महावीर, बुध्द यांनी जगात सर्वप्रथम मांडले याच विचाराची गरज आहे. आज जगाला युध्द हवे की बुध्द याविषयीचे उत्तर बुध्द आणि म. गांधींचे अहिंसात्मक विचारच असतील.

प्रास्तावि

आधुनिक भारतामध्ये म. गांधी हे एक असे तत्वज्ञ, विचारवंत होऊन गेले की ज्याच्या तत्वज्ञानाने भारतामध्येच नव्हे तर संपूर्ण जगामध्ये अहिंसात्मक तत्वज्ञानाचा प्रभाव निर्मा झाला. बुध्द, महाविर यांच्यानंतर भारतातील थोर तत्वज्ञ म्हणून म. गांधीकडे पाहता येते. त्यांचे अहिंसाविषयक जे विचार आहेत, तत्वज्ञान आहे त्यामध्ये त्यांचे सत्य व अहिंसाविषयीचे विचार अतिशय महत्वाचे आहेत. सत्याग्रहाच्या मार्गाने अन्यायाला प्रतिकार करता येतो हे त्यांनी जगाला दाखवून दिले. अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठी अहिंसात्मक मार्गानी व सत्याग्रहाच्या मार्गानी न्याय मिळावा म्हणून त्यांनी सर्वप्रथम दक्षिण आफ्रीकेत सत्याग्रह केला. तेथे त्यांना तुरुंवासही झाला. त्यानंतर भारतामध्ये येऊन ब्रिटिशांच्या विरोधातही अहिंसात्मक मार्गानी सत्याग्रह करत ब्रिटिशांच्या जुलमी राजवटीला विरोध केला. त्याचे सत्य व अहिंसेचे विचार आज जगामध्ये अतिशय महत्वाचे ठरत आहेत. अन्यायाबरोबरच वर्णव्देशाच्या वागणूकीच्या विरोधातही नोबल पारितोषिक दिलेल्या नेल्सन मंडेला यांच्या सारख्यांना म. गांधीनाच आपण गुरु मानले व म. गांधीच्या अहिंसात्मक मार्गाचाच अवलंब केला.

म. गांधीच्या सर्व तत्वज्ञानाचा आधार सत्य आणि अहिंसा हा असून अहिंसेच्या मार्गाकडे जाण्यासाठी सत्याचा अवलंब केल्याशिवाय अहिंसेच्या तत्वांपर्यंत पोहचता येत नाही असे त्यांचे मत होते. त्यांनी सत्य या तत्वाला अतिशय महत्व दिले आहे. सत्याचे गांधीजींनी दोन प्र‍ार सांगितले आहेत.

(१) सापेक्ष सत्य
(२) निरपेक्ष सत्य

सापेक्ष सत्य हे स्थिर नसून परिस्थितीनुसार त्यामध्ये बदल होऊ शकतो. परंतु निरपेक्ष सत्य हे शाश्वत स्वरुपाचे असते. निरपेक्ष सत्याकडे पोहोचण्यासाठी व्यक्तीला फार मोठा त्याग करावा लागतो. निरपेक्ष सत्याच्या मार्गासाठी व्यक्तीमध्ये धैर्य, विवेकशीलता, आत्मविश्वास आणि त्याग या गोष्टींची आवश्यकता असते.

Indian Streams Research Journal
Vol -1 , ISSUE –12, Jan – 2012
ISSN:- 2230-7850 Available online at www.isrj.net

सत्य आणि अहिंसा ही दोन तत्वे परस्परपुरक असून सत्य व अहिंसा या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. सत्य आणि अहिंसा ही दोन तत्वे एकमेकांपासून वेगळी करता येत नाहीत. सत्य आणि अहिंसा ही दोन तत्वेच नसून ही आत्म्याच्या गुण आहेत. सत्याला प्राप्त करण्यासाठी अहिंसेचा मार्ग आवश्यक आहे असे म. गांधींचे मत आहे.

अहिंसेचा व्यापक अर्थ :-

म. गांधींनी अहिंसेच्या तत्वाकडे व्यापक अर्थाने पाहिले आहे. अहिंसा म्हणजे केवळ हिंसा न करणे किंवा रक्तपात न करणे म्हणजे अहिंसा एवढाच अर्थ त्यांनी घेतला नाही, तर दुसऱ्याचे मन आणि शरीर न दुखावणे, आपल्या कृत्याने किंवा वागण्याने इतरांच्या भावनाही न दुखावणे म्हणजे अहिंसा इतका व्यापक अर्थ त्यांनी अहिंसेचा घेतला आहे. आपल्या कृत्यांनी दुसऱ्याचे मन जरी दुखावले तरी ती हिंसा ठरते असे त्यांचे मत होते.

अहिंसेचे प्रकार :-

(१) विधायक अहिंसा :-

गांधीजींच्या मते विधायक अहिंसा ही श्रेष्ठ दर्जाची अहिंसा आहे. याचा अर्थ व्यक्तींनी कोणत्याही प्रकारची हिंसा करु नये. व्यक्तीने आपल्या विचार शब्दकृती आणि कार्याव्दारे इतरांना कष्ट व त्रास न देणे म्हणजे अहिंसा होय. स्वतः त्रास सहन करुन दुसऱ्याच्या मुक्ततेसाठी प्रयत्न करणे म्हणजे अहिंसा होय. एवढेच नव्हे तर दुर्बल व गरीबावर अन्याय होत असेल तर त्यांना मदत करणे म्हणजे अहिंसा होय असे त्यांचे मत होते. विधायक अहिंसेमध्ये इतरांना वेदनासुध्दा होऊ नये यासाठी प्रयत्न करणे होय. परंतु म. गांधींनी त्याला एक अपवाद सांगितला आहे. तो म्हणजे एखादी व्यक्ती दुःसाध्य रोगाने ग्रस्त असेल, त्याच्यावर सर्व प्रकारचे उपचार झाले असतील, ती दुरुस्त होण्याचे कोणतेच चिन्ह नसेल अशावेळी त्या व्यक्तीला विष देऊन मारणे अहिंसेच्या विरुध्द नाही. उलट अशा व्यक्तींच्या आत्म्याला त्रासातून मुक्त केल्यासारखे आहे. गांधीजींनी त्यांच्या आश्रमातील आजारी परंतु बरे न होण्याच्या स्थितीतील जनावराला विष दिले होते.

(२) निरपेक्ष अहिंसा :-

निरपेक्ष अहिंसा ही अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाची अहिंसा आहे. निरपेक्ष अहिंसा म्हणजे धर्माचे संपूर्णतः पालन करणे होय. अशा प्रकारच्या अहिंसेमध्ये स्वतःतील अहंभाव, स्वार्थ, व्देष, तिरस्काराची भावना याचा त्याग करणे. अशा प्रकारच्या अहिंसेला निरपेक्ष अहिंसा असे म्हटले जाते.

वरील प्रकाराशिवाय म. गांधींनी अहिंसेचे व्यवहारातील तीन प्रकार सांगितले आहेत.

१) वीर पुरुषांची अहिंसा
२) दुर्बल व्यक्तींची अहिंसा
३) भित्र्या व्यक्तींची अहिंसा

१) वीर पुरुषांची अहिंसा :-

ही सर्वांत श्रेष्ठ दर्जाची अहिंसा आहे. एखादी व्यक्ती जेव्हा आवश्यकता म्हणून अहिंसेच्या तत्वाचा आधार न घेता मनाच्या नैतिकतेमुळे अहिंसेच्या तत्वाचा अंगिकार करणे. अहिंसेचा आधार फक्त राजकारणामध्येच न घेता जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यात जीवन जगत असताना कायमस्वरुपी

अहिंसेने वागते. सामर्थ्य असून, ताकद असून जेव्हा व्यक्ती बळाचा वापर न करता अहिंसात्मक मार्गांनी वागते तिला म. गांधींनी वीर पुरुषांची अहिंसा असे म्हटले आहे.

२) दुर्बल व्यक्तींची अहिंसा :-

अशा प्रकारची अहिंसा जीवनाच्या काही क्षेत्रात काही व्यक्तींकडून आवश्यकता म्हणून उपयोगात आणली जाते. व्यक्ती जेव्हा एखाद्या गोष्टीचा प्रतिकार करु शकत नाही, तेव्हा ती अहिंसेच्या तत्वाचा अंगिकार करते अशा प्रकारच्या अहिंसेने काही प्रमाणात जीवनात यशही मिळते. परंतु ही अहिंसा श्रेष्ठ जरी नसली तरी ती कालांतराने श्रेष्ठतेकडे जाऊ शकते.

३) भित्र्या व्यक्तींची अहिंसा :-

जेव्हा एखादी व्यक्ती भित्री असते, तिच्याजवळ सामर्थ्य नसते, तेव्हा ती व्यक्ती अहिंसेचा आधार घेते अशा अहिंसेला भित्र्या व्यक्तींची अहिंसा असे गांधीजींनी म्हटले आहे. म. गांधी म्हणतात की, भित्र्या व्यक्तींची अहिंसा हे भ्याडपणाचे लक्षण आहे. म. गांधीजी म्हणतात भित्र्या व्यक्तींच्या अहिंसेपेक्षा मी हिंसेला प्राधान्य देईन. स्वतःची मानहाणी करुन अप्रतिष्ठा करुन घेऊन जगण्यापेक्षा हिंसा केलेली बरी असे म. गांधींजी म्हणतात.

गांधीजींच्या मते अहिंसेचा वापर आपलेवर होणाऱ्या अन्यायाविरोधात प्रतिकार करताना करावा. राज्यकर्ते समाजातील विध्वंसक प्रकृती व आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील आक्रमकता अशा वेगवेगळ्या ठिकाणी अन्यायाच्या विरोधामध्ये अहिंसात्मक मार्गानी प्रतिकार करता येतो असे त्यांचे मत आहे.

आज प्रत्येक देशात राष्ट्रीय राजकारणामध्ये हिंसेच्या घटना घडत आहेत. त्याच बरोबर आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये आक्रमकता वाढत आहे. म. गांधींनी परराष्ट्र धोरणामध्येही अहिंसेच्या तत्वाला प्राधान्य दिले आहे. परकीय राष्ट्रांनी जर आक्रमण केले तर दोन प्रकारे त्याला राष्ट्र अहिंसात्मक मार्गांनी तोंड देऊ शकते. पहिला मार्ग म्हणजे आपली सारी मालमत्ता, धन संपत्ती आक्रमकाला देऊन टाकायची. पण त्याच्यासाठी असहकार्य करायचे. त्याला शरण जाण्यापेक्षा मृत्यू श्रेयस्कर मानला पाहिजे.

दुसरा मार्ग गांधींजींनी सांगितला आहे की, परकीय आक्रमकाला सशस्त्र विरोध न करता प्रशिक्षित अशा स्वयंसेवी सत्याग्रहीकडून अहिंसात्मक प्रतिकार करायचा स्वतः लोकांनी आक्रमकासमोर जायचे. आक्रमक कितीही जुलमी असला तरी त्यालाही हद्‌य असतेच. स्त्री-पुरुषाचे लोंढेच्या लोंढे, रांगांच्या रांगा आक्रमकासमोर जाऊ लागल्या की त्याला पश्चाताप होईल. कठोरातला कठोर आक्रमण असला तरी त्यांचे निश्चित परिवर्तन होईल असा विश्वास गांधीजींना वाटत होता.

अण्वस्त्राचा मुकाबला फक्त अहिंसेनेच होऊ शकतो. अणुबॉम्बचा प्रतिकार अणुबॉम्ब करु शकत नाही. अण्वस्त्रांना संपवायचे असेल तर, अण्वस्त्राचा प्रतिकार करायचा असेल तर फक्त अहिंसात्मक मार्गांनीच करता येऊ शकेल असे गांधीजींचे मत होते.

अण्वस्त्राचे उत्तर जर अण्वस्त्रानेच दिले तर संपूर्ण मानवजात नष्ट होईल म्हणून म. गांधीजींचे अहिंसेचे जे विचार आहेत ते जगातील राजकारणातही महत्वाचे आहेत.

प्राचीन भारताच्या इतिहासामध्ये सम्राट अशोकाने युध्दामध्ये विजय मिळवला होता. परंतु युध्दामध्ये जो नरसंहार झाला होता, जो रक्ताचा पाट वाहत होता, अनेक माणसे मारली गेली गेली होती त्या मृत्युच्या ढिगाऱ्याने सम्राट अशोकाचे मन हेलावले. युध्दात विजय मिळवूनही तो निराश झाला. त्यांचे अंतर्मन जागे
झाले आणि त्यांनी युध्दाच्या मार्गाचा त्याग करुन बुध्दाचा मार्ग स्विकारला. बौध्द धर्माचा अवलंब करुन तो थांबला नाही, तर त्याने बौध्द धर्माचा हिरीरीने प्रचार करायला सुरुवात केली. बौध्द धर्माच्या प्रसारासाठी त्यांनी आपली मुलगी संघमित्रा आणि मुलगा महेंद्र ह्यांना श्रीलंकेमध्ये पाठविले. भारता बाहेरील देशामध्ये धर्माच्या प्रचारामध्ये त्यांची भुमिका महत्वाची होती.

वरील उदाहरण पाहिल्यानंतर म. गांधींनी परराष्ट्र धोरणामध्येही अहिंसेच्या मार्गाचा अवलंब केला. ती सम्राट अशोकाच्या कार्याची पुनरावृत्तीच करतात असे म्हणता येईल.

संदर्भ :-

भोळे भा. ल. - आधुनिक भारतीय राजकीय विचार

डॉ. भोगले क. भी. - पाश्चात्य व भारतीय राजकीय विचार

म. गांधी - आत्मकथा

फिशर लुई - द लाईफ ऑफ म. गांधी

जैन शारदा - द. क्रीटीक ऑफ गांधीयन इथीक्स यंग इंडिया - खंड दुसरा

हरिजन -